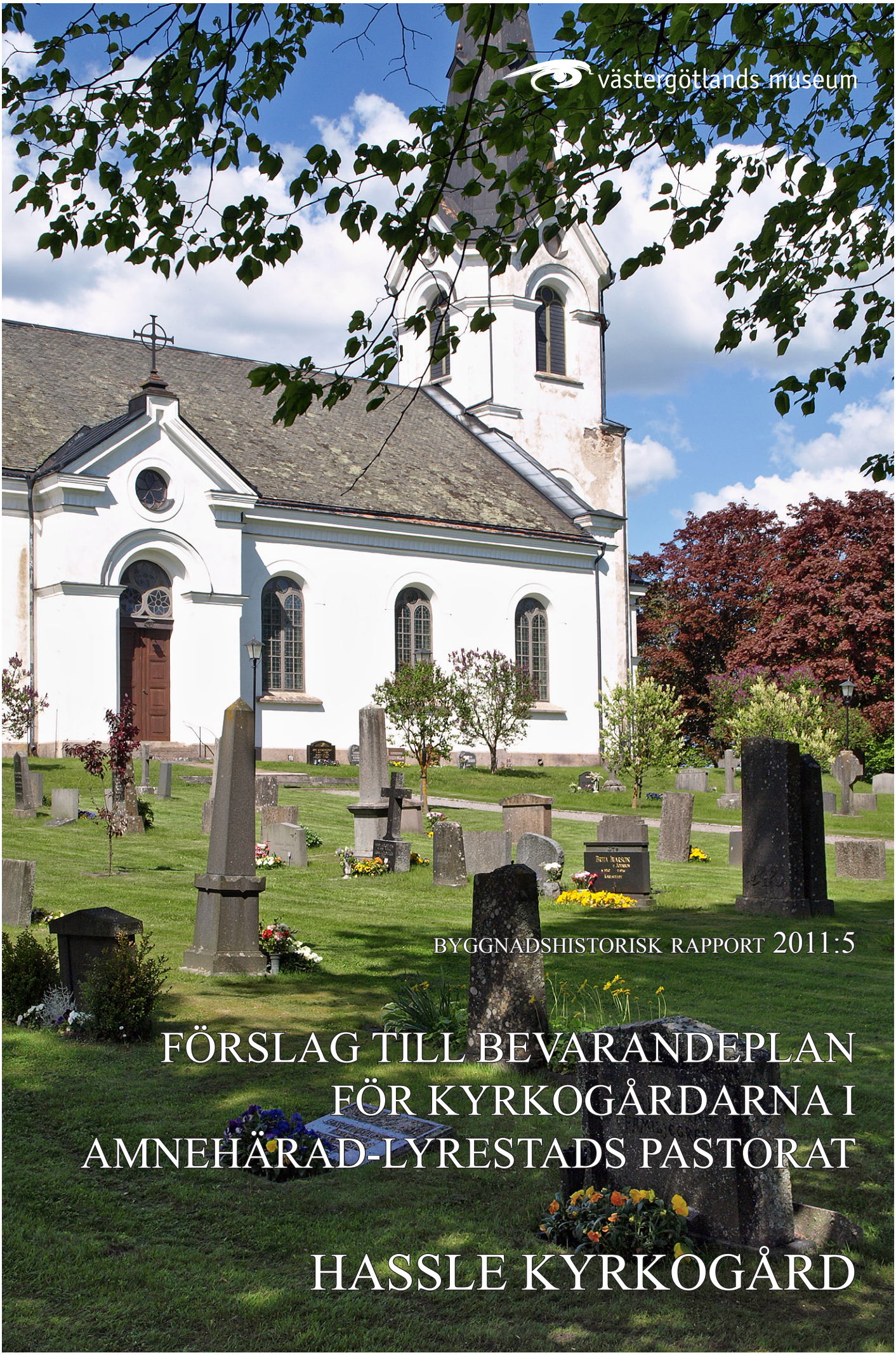

västergötlands museum

BYGGNADSHISTORISK RAPPORT 2011:5

FÖRSLAG TILL BEVARANDEPLAN FÖR KYRKOGÅRDARNA I AMNEHÄRAD-LYRESTADS PASTORAT

HASSLE KYRKOGÅRD

Omslagets bild: Vy över Hassle kyrka och kyrkogård från sydväst, 2010.

FÖRSLAG TILL BEVARANDEPLAN FÖR KYRKOGÅRDARNA I AMNEHÄRAD-LYRESTADS PASTORAT

HASSLE KYRKOGÅRD

Andreas Hansen

BYGGNADSHISTORISK RAPPORT 2011:5

västergötlands museum

INLEDNING

Denna rapport är resultatet av att Västergötlands museum haft i uppdrag av Amnehärad-Lyrestads pastorat att ta fram ett förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna inom pastoratet. Kyrkogårdarna är knutna till Amnehärad, Berga, Enåsa, Färed, Hassle, Lyrestad, Sjötorp och Södra Råda kyrkor. Fältarbetet har genomförts under maj-juni 2010.

Kyrkogårdar är anläggningar som utgör värdefulla kulturmiljöer. Ofta har de använts under många århundraden, i Västergötland i kanske 1000 år. Användning och framväxt under så lång tid ger kyrkogården en lång historisk kontinuitet och mycket stark förankring i bygden. Det är av största vikt att kyrkogårdarna hanteras varsamt och med stor hänsyn till de kulturhistoriska värdena. Samarbetet mellan församlingen och kulturmiljövårdens företrädare är en viktig förutsättning för detta.

Kyrkogården är en kulturmiljö som ständigt genomgår förändringar, även om förändringstrycket ofta varierar mycket, mellan t.ex. stad och landsbygd. Frågorna är många kring kyrkogårdens problematik, exempelvis kring förfarandet när gravrätten för de lite äldre vårdarna återgår till upplåtaren.

Detta förslag till bevarandeplan är ett kunskapsunderlag som är tänkt att vara vägledande vid prioriteringar, vård, underhåll och förändringsarbeten. Den är avsedd att fungera som underlag för församlingens fortsatta vård och skötsel av kyrkogården, inklusive i dialogen med gravrättsinnehavare. Planen skall även fungera som ett beslutsunderlag för länsstyrelsen vid handläggning av tillståndsärenden och för länsmuseet vad gäller rådgivning.

En fristående bilaga, *Kyrkogården och kulturarvet,* tillhandahåller bl a en historik över kyrkogårdar med tonvikt åt Västergötland.

Förslaget till bevarandeplan är framtaget av antikvarie Andreas Hansen som även utfört fältarbetet. Sockenbeskrivningarna är författade av antikvarie Erik Holmström.

Erik Holmström samt antikvarie Lisa Molander och antikvarie Elisabet Orebäck Krantz har även medverkat i framtagande av metod och vid principdiskussioner. Rapporten är sammanställd av Andreas Hansen.

Samtliga fotografier är, där ingen annan anges, tagna av författaren. Allmänt kartmaterial har tillhandahållits av Lantmäteriverket, medgivande 97.0082.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INNEHÅLL OCH GENOMFÖRANDE 7

HASSLE KYRKOGÅRD 9

Historik 9

Kyrkogården idag 13

Sammanfattande kulturhistorisk karakterisering 32

Gravkarta 35

LISTADE GRAVVÅRDAR 37

INNEHÅLL OCH GENOMFÖRANDE

Arbetets genomförande

Det framtagna underlaget avser en *kulturhistorisk analys och karakterisering* av kyrkogårdarna med ett åtföljande bevarandeförslag.

Till grund för arbetet ligger en kulturhistorisk beskrivning som omfattat följande delar:

- Fältarbete med en översiktlig genomgång av kyrkogården.
- Sökning i arkiv och lokalhistorisk litteratur
- Samtal med kyrkogårdsförvaltningens personal och kyrkogårdsbesökare (i begränsad omfattning)

I arbetets inledande fas har eftersträvats att få en *översiktlig introduktion i bygdens kulturhistoria* med landskapets och bebyggelsemönstrets huvuddrag samt de viktigare näringar som präglat liv och skeenden i bygden. Detta som en allmän bakgrund till kulturhistoriska prioriteringar och ställningstaganden vad gäller kyrkogården.

Fältarbetet har omfattat en *beskrivning i text och bild*. Beskrivningen har först inletts med kyrkogårdens relation till omgivningen. I övrigt har arbetet inriktats på kyrkogården som anläggning i syfte att få fram karaktärsdragen vad gäller dess form, avgränsning, ingångar, byggnader, kvarter och gångsystem samt större träd- och häckanläggningar. Om byggnaderna har endast kortfattade noteringar gjorts, eftersom intresset inriktats på kyrkogården som helhet. Gravanläggningarna har översiktligt besiktigats. De gravvårdsobjekt eller samlade större områden med gravvårdar som bedömts vara av mer framträdande kulturhistoriskt värde har noterats och fotograferats. Besiktningen har således varit selektiv. Fotograferingen av kyrkogården har omfattat både översiktsbilder och detaljbilder, som ett komplement till textunderlaget.

Arkivsökning är ett tid- och resurskrävande arbetsmoment, som delvis därför har begränsats. Främst har sökningar gjorts i Västergötlands museums arkiv. Kyrkogårdsförvaltningen har tillhandahållit gravkartor och arkivmaterial från det egna arkivet. Samtal med kyrkogårdsförvaltningens personal och kyrkogårdsbesökare har p.g.a. tidsbrist förekommit mer sporadiskt. Där detta förekommit har det ofta tillfört värdefulla uppgifter om kyrkogårdens historia under 1900-talet.

Vid urvalet av gravvårdar på kartan på s 35 har en tvågradig bedömning använts:

-Som I markeras gravvårdar/ gravanordningar som bedömts ha *mycket stort kulturhistoriskt värde*. De skall värnas och bevaras för framtiden.

-Som II markeras gravvårdar/ gravanordningar som bedömts ha *stort kulturhistoriskt värde*. De bör värnas och bevaras för framtiden.

Avgränsningar

Arbetet har ytterligare några viktiga begränsningar:

- Det omfattar *inte någon personhistorisk inventering* av gravvårdar. Personhistoria är dock en mycket viktig del i kyrkogårdens betydelse som kulturarv. Framför allt är detta betydelsefullt för de lokala historiska sammanhangen. Därför rekommenderar museet att kyrkogårdsförvaltningen låter utföra en personhistorisk inventering.
- Arbetet omfattar inte *det gröna kulturarvet* mer än att alléer, trädkrans, framträdande gravträd m.m. översiktligt observerats och noterats. Det gröna kulturarvet är dock av största betydelse för bevarandet av kyrkogårdens karaktär och innehåll. Därför rekommenderar museet att kyrkogårdsförvaltningen låter ta fram en vårdplan för det gröna kulturarvet och att denna plan även omfattar inventeringar av viktigare växtmaterial m.m.

Kyrkogårdar som anlades före 1939 omfattas av 4 kap. Lagen om kulturminnen (se bilaga). För bevarandeplanen utgör kulturminneslagens avgränsning i stora drag en främre tidsgräns. I vissa fall har dock urvalet av gravvårdar gått betydligt längre fram i tiden, eftersom ålder i sig inte har någon avgörande betydelse för graden av kulturhistoriskt värde. Det går t.ex. inte att bortse från stora kvalitativa kulturhistoriska värden från 1950- och 60-talen.

Rapporten består i sin första del av *inledning* med bakgrund och genomförande samt presentation av innehåll.

Sedan följer själva redovisningen av *kyrkogårdsinventeringen* vilket inleder den egentliga bevarandeplansdelen. Till att börja med ges en *kort historisk bakgrund* över bygd och kyrkogård. Därefter följer *beskrivningen över kyrkogården* som även inrymmer en *kulturhistorisk översikt, analys och karakterisering.*

Här presenteras även objekt som i nuläget bedömts stå för de viktigaste kulturhistoriska värdena. Objekten utgörs främst av *enstaka gravvårdar och gravanordningar*. De kan också utgöra *sammanhängande, större eller mindre områden* med gravvårdar och gravanordningar.

Det är viktigt att framhålla att frågor om bevarande av gravvårdar sällan är entydiga. Ofta är de frågorna istället komplexa. Det innebär att det kan vara svårt att behandla alla bevarandefrågor på exakt samma sätt. Exempelvis har många gravvårdar/anläggningar en utformning som bör bevaras intakt för att inte kulturvärdena skall påverkas negativt. Andra gravvårdar/anläggningar med lika stora kulturvärden kan dock tvärtom ha en utformning som tål att kompletteras/utvecklas. Till exempel kan i vissa fall en monumental ramgrav bevaras genom att återanvändas som en askminneslund i den lilla skalan. *Sammanfattningsvis innebär detta att det är angeläget att göra bedömningar och avvägningar från fall till fall i bevarandefrågor.*

Bevarandeförslaget består av en plankarta som redovisar de aktuella objekten enligt ovanstående tvågradiga bedömning. Vidare finns en *sammanfattande kulturhistorisk karaktärisering* av kyrkogården. Denna tar fasta på kyrkogårdens främsta karaktärsdrag ur kulturhistorisk synpunkt.

Avslutningsvis följer några punkter *att särskilt tänka på* vid användning och skötsel av kyrkogården, för att dessa kulturvärden skall kunna säkerställas.

Inriktning

Bevarandeplanen syftar som tidigare nämnts till att ge en *historisk bakgrund* samt att kortfattat *presentera kyrkogårdens karaktärsdrag* och kulturhistoriska värden. Den skall också ge vägledning vid bl a prioriteringar, vård- och underhållsarbeten samt förändringsarbeten. Vidare skall den fungera som underlag för handläggning, beslut och rådgivning.

Kyrkogården omfattas av kulturminneslagen. Vid förändringar skall samråd ske med länsstyrelsen.

HASSLE KYRKOGÅRD

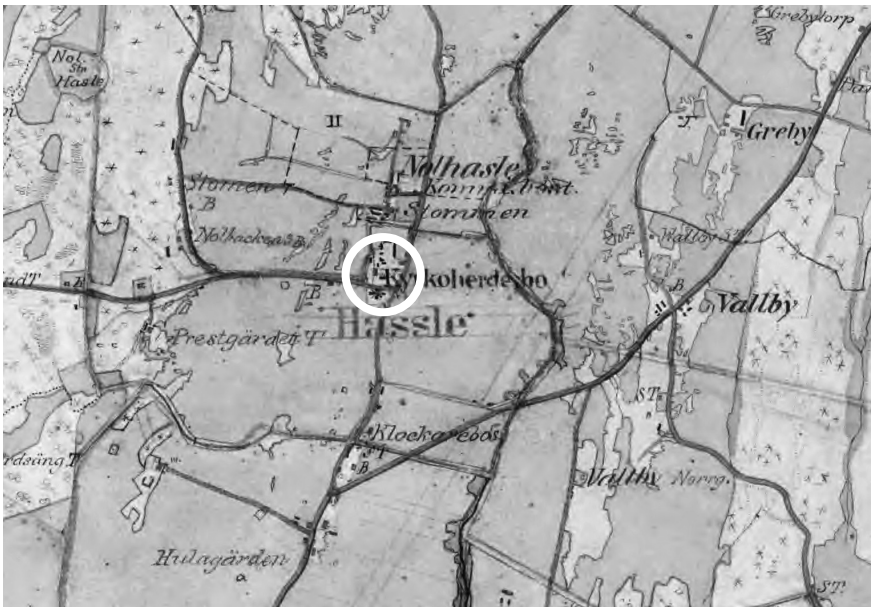

Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Kyrkan inringad. Lantmäteriet.

Historik

Socknen – en bakgrund

Hassle socken i Vadsbo härad ligger ca 15 km nordost om Mariestad. Det är en relativt stor socken på ca 53 kvadratkilometer, som i väster karaktäriseras av kustbygd längs Vänern, avgränsad från slättbygden i öster av ett skogs- och hällmarksområde. Huvudbygden kring Hassleån i socknens centrala delar kännetecknas av lerslätt som genombryts av låga ryggar, dit förhistoriska fornlämningar och den äldre bebyggelsen är lokaliserade. Ett större skogsområde avgränsar socknen i öster.

Hassle har ett centralt läge, vid den gamla vägknuten och tingsplatsen Hasslerör möttes det gamla huvudstråket Västergötland-Mälardalen av stråket upp mot Värmland, Dalarna och Norge. Idag möts här E20 och riksväg 26. Genom Hassle går även sedan 1908 gamla Västgötabanan, numera en del av Kinnekullebanan på sträckan Mariestad-Gårdsjö. Järnvägen har station vid Hasslerör.

Hassle, Berga, Enåsa och Färed bildade sedan medeltiden Hassle pastorat, numera, sedan ca 2000, ingående i Amnehärad-Lyrestads kyrkliga samfällighet. 1863-1852 utgjorde Hassle gamla pastorat en kommun, frånsett Färed som bröt sig ur 1883. 1952-74 var Hassle gamla pastorat jämte Torsö

socken förenade i Hasslerörs storkommun som 1974 uppgick i Mariestads kommun.

Någon kyrkskola byggdes inte i Hassle. Redan 1785 lät baron Spens på Börstorp bygga skolhus i Örvallsbro i Enåsa för pastoratets skolbarn. På 1870-talets byggdes småskola i Hassle och folkskola i Sundsmarken. På 1890-talet byggdes folkskola i Fredslund i Hassle, vid sockengränsen mot Berga. På 1930-talet byggdes en ny skola i Örvallsbro, gemensam för pastoratet. Nära Vallby byggdes i tidigt 1900-tal Aspa vårdhem för psykiskt funktionshindrade barn samt 1915 pastoratets gemensamma ålderdomshem.

Sockennamnet omnämns i skrift 1306. Socknen har namn efter en kyrkby som bestod av Prästbolet och nuvarande byn Nolhassle (Nordhassle), år 1360 omnämnd som ”Hassla kyrkioby”. 1565 fanns där tre hela hemman, sedermera Nordgården, Sörgården, Nolbacken och Millomgården. Prästbolet kallas Prästegården. Andra medeltida byar är Rör (Hasslerör) som 1572 var socknens största by med nio hela hemman. Dit har sedan hört Sörgården, Smedsgården, Backegården, Bredegården (Hovmansgården), Vassagården, Nolgården eller Gästgivargården, Storegården, Dikesgården och Hulegården. Hassletorp (Torp) har omfattat två gårdar. Greby omfattade ursprungligen två gårdare, senare endast en. Även Vallby var en medeltida by, med tre gårdar.

Hassle har också präglats av herresäten. Fåleberg, känt sedan 1300-talet, var en medelstor by om sju gårdar som samtliga uppgått i Fålebergs egendom. Fålebergs mycket ålderdomliga by var helt oskiftad och revs, frånsett en stuga, ca 1900. Istället uppfördes förvaltar- och lantarbetarbostäder. Ägare till Fålebergs fideikommiss har bl.a. varit Löfvenskiöld, Leijonhufvud och Ribbing. Även Tjos egendom har tidigare varit en medeltida by som omfattat tre gårdar. Råntorp omfattade två gårdar. Råntorp har tillhört Börstorps säteri i Enåsa.

Ekenäs är en ensamgård med ursprung från medeltiden. I övrigt är påtagligt många gårdar omnämnda först i sent 1500-tal eller på 1600-talet, ofta som nybyggen (”torp”). Exempelvis kan nämnas Eriksviken, Fårnästorp, Grönebäck, Hemmingstorp, Humlekärr, Isakstorp, Lerum, Segolstorp, Skarpan, Smedstorp, Sundsören, Torstenstorp och Töreboda. Torstentorp som omnämns 1606 som kronotorp blev med tiden kronoboställe och en betydande gård. Även den lilla byn Mörtevik på kronoparken Sundsmarken vid Vänern har ursprung från ett kronotorp, omnämnt 1585.

Gårdarna Klockarebolet och Älestugan omnämns i tidigt 1700-tal. Bottnamossen, Grågåsehulan, Jutamossen, Mellanmossen, Mossen och Sandlyckan tillkom under tidigt 1800-tal.

I anslutning till herrgårdarna och på deras ägor växte på 1700- och 1800-talet åtskilliga torpställen och backstugor. Motsvarande typ av den fattiga, icke jordägande befolkningens bebyggelse tillkom även på utmarkerna längs Vänern, framför allt på kronoparken Sundsmarken. Vid Vänerkusten spelade fisket förr en huvudroll för invånarna. I övriga socknen har jordbruk och skogsbruk dominerat in på 1900-talet.

Hasslerör var ett gammalt bygdecentrum med gästgivargård, kronohäkte och tingshus. Här hölls även mönst-

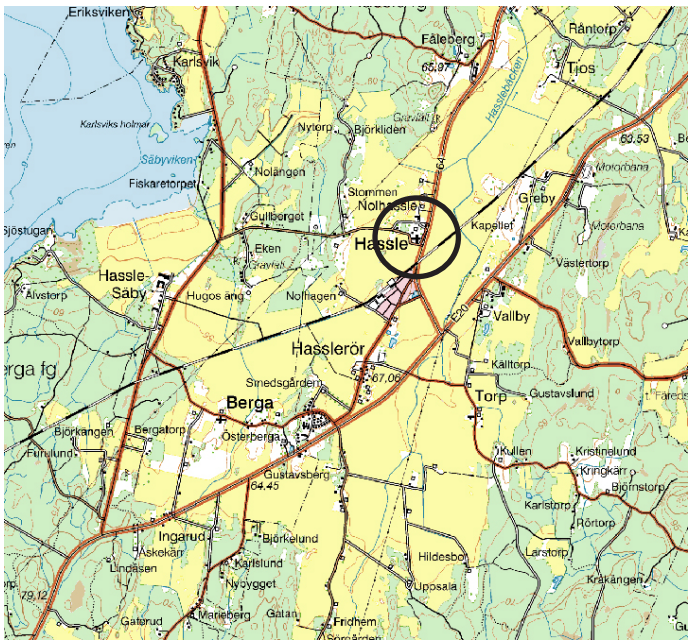

Ekonomiska kartan över Hassle kyrkplats (inringad). Lantmäteriet.

ring med beväringar under indelningsverkets tid. Kring järnvägsstationen utvecklades efter 1908 Hasslerörs tätort där det på 1950-talet även fanns poststation, handelsbod, smidesverkstad, sågverk och kassaskåpsfabrik. Här var även kommuncentrum med kommunalhus i det 1925 nedlagda tingshuset. Stationssamhället byggdes efterhand ut med egnahems- och villabebyggelse.

På 1950-talet fanns även en mindre verkstad samt två bilreparationsverkstäder, varav den ena hade bensinstation. Under 1900-talets senare del blev Motell Hasslerör (vid mötet mellan E20 och rv26) en av de viktigare E20-anknutna enheterna i sitt slag i Västergötland.

1880-talet var emigrationens årtionde i bygden, mellan 1880 och 1915 utvandrade över 300 personer. 1915 hade socknen 1006 invånare, år 1952 bodde där 816.

Socknens andra centralpunkt är kyrkomiljön som vid sidan av sockenkyrkan från 1878, den tredje på platsen, även omfattat prästgård, sockenstuga och klockarbostad.

På 1950-talet fanns ett rikt föreningsliv knutet till politisk verksamhet, Röda korset, nykterhet (NTO), idrott (gymnastikförening) och syföreningar.

Kyrkan och kyrkogårdens historia

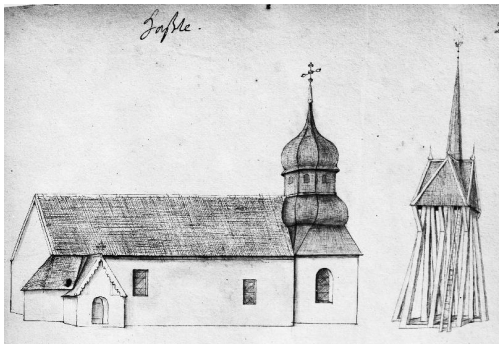

Ovan: Hassle medeltidskyrka avbildad av Peringskiöld, 1600-tal. Riksantikvarieämbetet.

Nuvarande kyrka föregicks av en medeltidskyrka på samma plats. Från denna har bevarats en dopfunt från 1200-talet, dopfuntslock av ek, troligen 1500-tal, ätten Falkenbergs 20 gravkistor och huvudbanér samt gravhällar från 1600-talet. I tornet finns även två skulpturer av Moses och Johannes döparen samt delar till en äldre predikstol och till en altaruppsats, troligen 1700-tal.

Nuvarande kyrka uppfördes 1878-1879 i nyromansk stil efter ritningar av arkitekt Albert Törnqvist. Tornet placerades i öster, då dels grunden ansågs vara bättre där och dels landsvägen passerar kyrkan på denna sida. Till den gamla kyrkobyggnadens östra sida hade på 1650-talet fogats det s

Den nya kyrkan uppfördes 1878-1879. På bilden från 1887 syns endast några enstaka gravvårdar nära kyrkan. Entréns stenstolpar är på plats, om muren är uppförd är oklart. Här finns i alla fall ett staket i trä. Västergötlands museum.

k falkenbergska gravkoret, uppmurat i sten och försett med spåntäckt tak. Här placerades totalt 20 kistor tillhörande medlemmar av den falkenbergska släkten. Inför uppförandet av den nya kyrkan revs även gravkoret och kistorna kom i den nya kyrkan istället att placeras i en källare under koret.

1922-1923 renoverades kyrkan enligt ett förslag av SH Wranér. Förslag till byggandet av ett gravkor för de Falkenbergska kistorna upprättades men detta kom aldrig till stånd. Kistorna undersöktes 1941-42. 1950 gjordes ett program för förminskning av kyrkan av Lars-Håkan Stråge, Stockholm. Genom att sätta upp en tvärvägg i kyrkorummet, isolera i taket och installera elvärme hoppades man ”minska den själsliga och kroppsliga kylan”. Någon sådan vägg kom aldrig till stånd. Elektrisk värme installerades troligen 1951. Utvändig renovering innefattande bl a takomläggning skall ha skett 1960 - 1962. 1969-1970 skedde en renovering enligt program av E Haasum och Källs ingenjörsbyrå AB, Mariestad.

Vid inventering av Hassle kyrka 1829 omnämns att Falkenbergska gravkoret används som sakristia. Inventeringen tar också upp två gravvårdar i sten förlagda till koret, dels landshövding Gabriel Falkenberg med hustrun grevinnan Beata Margaretha Douglas (d 1773), dels en vård över prosten Andreas (K-j-o-r-n-e-r) med hustrun Sigrid (J-i-v-e-t). I gången finns ytterligare två gravstenar. Utanför norra kyrkodörren finns en sten till minne av fogden vid Säby sätesgård Jonas Gröndahl (f 1727) med hustrun Ingeborg Hjerpe (f 1732). På kyrkogården finns vid tillfället två gravstenar utan inskriptioner.

På ett flygfoto från 1936 taget från söder finns gravvårdar framför allt på kyrkogårdens sydvästra del, framför koret väster om kyrkan och i kyrkogårdens östra del. I den sydvästra och västra delen syns ett stort antal häckomgärdade gravvårdar och (framför allt i sydväst) många gravkullar bevuxna med vad som troligen är vintergröna. I öster synes gravvårdarna vara mindre och enklare.

1994 godkändes en utvidgning av kyrkogården mot norr.

Kyrkan med kyrkogård och kyrkoherdeboställe. Bild från 1936. Här syns tydligt hur kyrkogårdens gravsättningar vid denna tidpunkt domineras av grusade ytor. Gruset omgärdar antingen en bevuxen gravkulle eller omgärdas av en häck. Det är av allt att döma alltså inte stenramar utan häckomgärdningar som är den vanligaste typen av omgärdad gravvård. Västergötlands museum.

Fornlämningar (skyddade av kulturminneslagens 2 kap.)

Hassle 9:1 – Omedelbart söder om kyrkogården. Minnessten, av röd granit, 2 meter hög. Inskriften är under krona och namnchiffer: VID SITT BESÖK I HASSLE D 22/6 1910 TECKNADE KONUNG GUSTAF V HÄR SITT NAMN GUD SKYDDE KONUNG OCH FÄDERNESLAND! Stenen står på toppen av en kulle.

Övriga noteringar

Observeras bör att de på kyrkogården befintliga gravvårdar/stenar som inte återfunnits på den aktuella gravkartan har numrerats löpande vid kyrkogårdsinventeringens fältarbete (INR= inventeringsnummer).

Gravvårdar, stenar eller hällar inne i kyrkobyggnaden ingår inte i bevarandeplanen.

Kyrkogården idag

Kyrkogårdens relation till omgivningen

Anläggningen är belägen i Hassle socken öster om Vänern, innanför Brommö/Fågelö/Torsö. Avståndet fågelvägen till Vänerkusten är omkring 2 kilometer. Närmaste större ort är Mariestad omkring 8 kilometer åt sydväst. Anläggningen finns omedelbart väster om nuvarande väg 26, som utgår från väg E20 en knapp kilometer söder om Hassle kyrka och sedan sträcker sig norrut mot Sjötorp och Gullspång.

Kyrkoanläggningen från väster. Foto 100601:032.

Anläggningen finns i ett odlingsstråk som breder ut sig huvudsakligen i nord-sydlig riktning på ömse sidor om Hasslebäcken. Någon kilometer söder om Hassle kyrka vidgas odlingsbygden åt väster och når via säteriet Hassle-Säby ända fram till Vänerkusten. Strax söder om Hassle kyrka finns det lilla samhället Hasslerör, framväxt tack vare att järnvägens stambana har sin sträckning förlagd hit.

Kyrkoanläggningen har ett karaktäristiskt höjdläge i södra delen av ett höjdstråk med nord-sydlig sträckning som bryter odlingslandskapet på den västra sidan om Hasslebäcken. Omedelbart norr om kyrka med kyrkogård finns prästgården (i äldre tid kyrkoherdeboställe) med ekonomibyggnader. Området öster om prästgårdens mangårdsbyggnad är av parkliknande karaktär med stora ädellövträd, bland annat ask och alm. Väster om mangårdsbyggnaden, nordväst om kyrkoanläggningen, finns en större betesmark av pastoral karaktär med stora ädellövträd. Den norra halvan av höjdstråket upptas av Nolhassle med komministerboställe samt hemmanet Stommen.

I väster, söder och öster vetter anläggningen mot åkermark. En mindre väg stryker längs med kyrkogårdens södra och västra sidor. Mellan kyrkogården och väg 26 i öster finns en grusad parkeringsplats. I kyrkogårdens nordvästra hörn finns ytterligare en grusad parkeringsplats. Omedelbart väster om denna finns en låg, sentida administrationsbyggnad med faluröda träfasader och vita knutar.

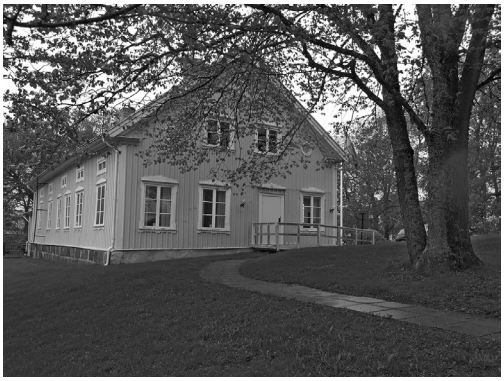

Kyrkoherdebostället finns norr om kyrkan. Foto 100601:019.

Avgränsning

Kyrkobyggnaden har en öst-västlig sträckning. I motsats till traditionell orientering finns dock tornet i öster och koret i väster. Kyrkan ligger förskjuten åt norr på kyrkogården, som har en något så när rektangulär grundform, men med de sydvästra och sydöstra hörnen mjukt rundade. Den tänkta rektangulära formen bryts framför allt av det sydöstra hörnets rundade skärning och det faktum att västmuren inte är parallell med östmuren.

Omedelbart norr om den äldre kyrkogården finns den utvidgade kyrkogårdsdel som anlades 1994 och som i sin tur i norr gränsar till prästgårdens parkanläggning. Utvidgningen avgränsas åt öster och norr av en klippt häck och i

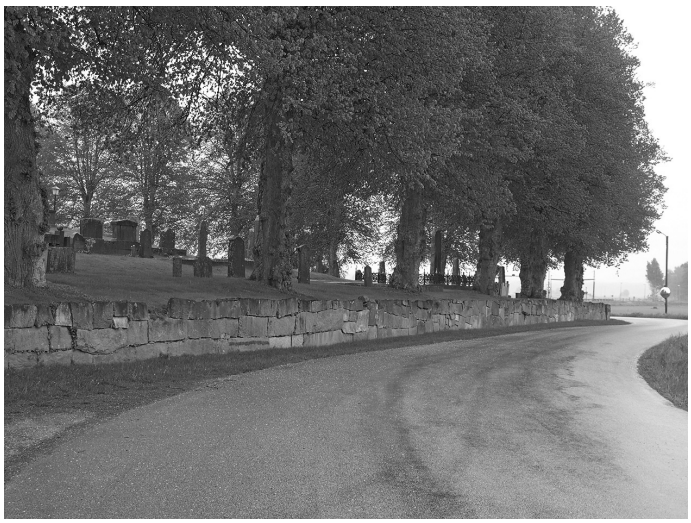

Överst: Huvudentrén åt söder. Överst höger: Avgränsningen, sydvästra delen. Underst: Utsnitt av kyrkogårdens jämna stödmur som på insidan sluttar ner mot kyrkogårdsytan. Foton 100601:036, 027, 042.

väster, mot parkeringsplatsen, av en stödmur bestående av råbrutna, fullhöga block.

Den äldre kyrkogårdens avgränsning mot väster, söder och öster utgörs av en kraftig stödmurskonstruktion bestående mestadels av stora, råbrutna block. Mot norr övergår den äldre kyrkogården direkt i utbyggnaden utan annan avgränsning än en öst-västligt löpande plattlagd gång.

Innanför den äldre kyrkogårdens stödmurar finns en trädrad av lind som är helt jämnhög och regelbunden.

Den äldre kyrkogårdens entréer finns i söder och öster och är likadant gestaltade med kraftiga fyrsidiga granitstolpar och en dubbel smidesgrind med spjälor. I öster finns ytterligare en entré, vid övergången mellan äldre kyrkogård och utbyggnad, gestaltad på likartat sätt men med inte lika kraftigt dimensionerade stolpar. I väster finns ytterligare en entré också den vid övergången mellan äldre kyrkogårdsdel och utvidgning och direkt anknytande till den plattlagda gång som avskiljer de två kyrkogårdsdelarna. Entrén flankeras av fyrsidiga granitstolpar. Grinden har lyfts bort.

Byggnader och andra anläggningar

Den nyromanska kyrkan består av ett stort och brett, rektangulärt långhus, kor i väster, en lägre och smalare femsidig sakristia väster om koret och i öster ett smalare torn. Kyrkan har utkragade portaler i norr, söder och öster. Kyrkans fasader är spritputsade och vitmålade. Under takåsen sitter en profilerad list och under denna en tandsnittsbård. Tornets övre del har avfasade hörn samt profilerad taklist. Tornfasaderna avslutas upptill genom frontoner. Över östportalen finns en oputsad kalksten med inskription: ”Byggd under Konung Oscar II´s regering år 1878”. Långhuset har skiffertäckt sadeltak och sakristian skiffertäckt tälttak. Portalernas sadeltak täcks av svartplåt i liksom det tornspiran. Torntaket har i varje väderstreck ett rundbågat fönster med spetsvinklad plåtomfattning. Dessa kröns av förgyllda klot. Långhusets västra gavelspets och de tre portalerna kröns av ringkors och tornet av ett förgyllt klot med ett rikt utsirat ringkors. De fyra frontoner som avslu-

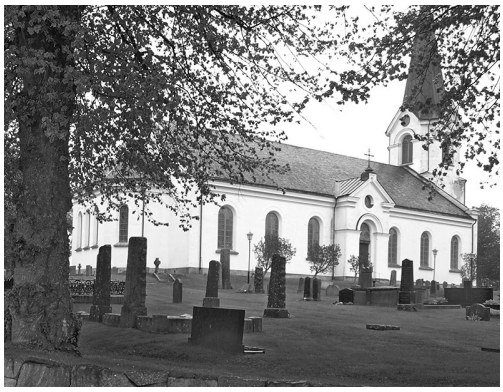

Kyrkan, bild från sydväst. Foto 100601:033.

tar tornfasaderna upptill kröns av var sitt förgyllda klot. Hängrännor och stuprör är av kopparplåt.

Bårhuset i det nordöstra hörnet av kyrkogårdens äldre del är putsat och täcks av ett tälttak med skiffer. Mot väster är en port med listverk.

I det nordvästra hörnet av utvidgningen finns en liten ekonomibyggnad av äldre datum. Byggnaden har rödfärgad locklistpanel, vita knutar, tvåkupigt tegeltak och är försedd med skorsten i tegel.

Väster om kyrkogården finns en modern administrationsbyggnad med långsträckt planform i en våning. Fasaderna är klädda med rödmålad träpanel.

Kyrkogårdens disposition

Kyrkobyggnaden är uppförd på kyrkogårdens högsta del och marken sluttar påtagligt åt väster, söder och öster. Strax söder och öster om kyrkobyggnaden finns en markerad släntning. Kyrkogårdens markyta täcks av gräsmatta och avdelas av gångar som mestadels är plattsatta. De breda gångarna från huvudentréerna i söder och öster fram till kyrkan är dock grusade, liksom markytan närmast kyrkan runt om hela byggnaden. Huvudgångarna är också kantsatta med smågatsten. Vid släntningen bryts de båda huvudgångarna av en trappa med två steg, satt i kalksten. Området kring bårhuset är asfalterat och det samma gäller gången från entrén i nordost. De mindre gångarna finns i kyrkogårdens västra och sydvästra del och löper i riktning NNV-SSO, parallellt med gravvårdsraderna. Dessutom finns två väst-östligt löpande gångar, en norr om kyrkan och en söder om densamma. Gången norr om kyrkan har nämnts ovan och utgår från entrén i väster. Från denna gång leder en kort gång fram till kyrkans entré åt norr. Gången söder om kyrkan löper längs med och omedelbart nedanför den markerade släntningen (beskriven ovan). Gången utgår från den grusade huvudgången i öster, beskriver en båge sydost om kyrkan och löper västerut till den västra kyrkogårdsmu-

Överst: Bårhuset. Underst: Ekonomibyggnad i kyrkogårdens nordvästra hörn. Foton 100601:323, 021.

Dets största sammanhängande grasvsättningsområdet finns söder om kyrkan. Fota 100601:298.

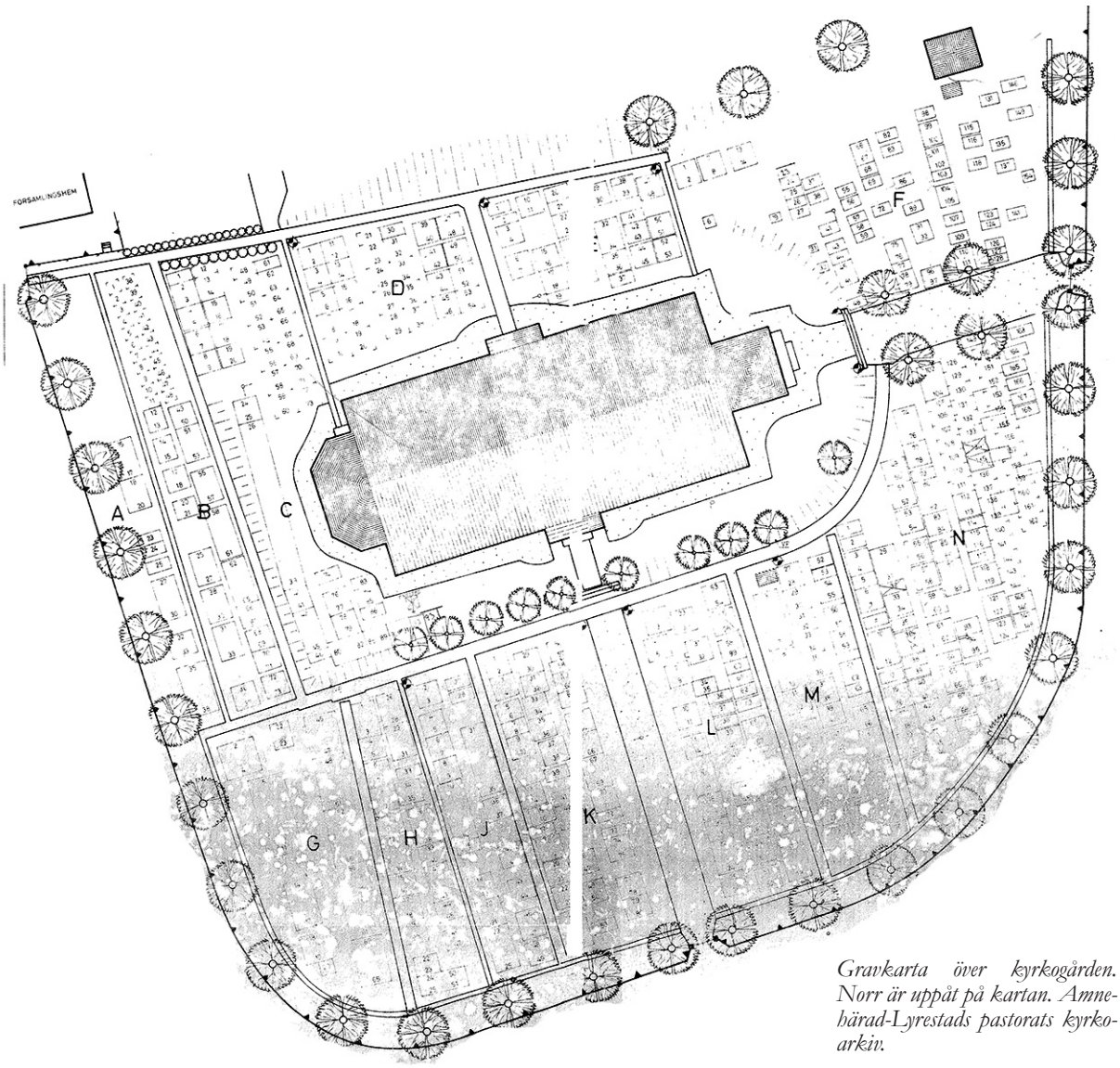

Gravkarta över kyrkogården. Norr är uppåt på kartan. Amnehärad-Lyrestads pastorats kyrkoarkiv.

ren. Längs med kyrkogårdsmuren i sydväst, söder och öster, innanför trädkransen, löper en gång i en smal sänka skapad mellan den sluttande kyrkogården på den ena sidan och den högre stödmuren på den andra sidan. Flera nord-sydligt löpande, kvartersavgränsande gångar har tagits bort, framför allt söder om kyrkan.

På ömse sidor om gången mellan entrén i öster och kyrkans östport finns blodlönnar. Söder och sydost om kyrkobyggnaden, utmed den övre sidan av den markerade sluttningen finns uppstammade buskar av syren. Motsvarande buskar finns även på ömse sidor om gången mellan kyrkogårdsentrén i söder och kyrkans sydport.

Utvidgningen från 1994 har en lummig karaktär med flera stora, höga lövträd samt buskar och klippta häckar. I utvidgningens mitt och i ett markant höjdläge finns en minneslund med en stor, vitt förgrenad lind i centrum. Sluttningen runt omkring höjdplatån är planterad med låga buskar. Kring linden finns en rund grusad yta med planteringar samt en liggande, stor stenhäll (text ”MINNESLUND 1994”) och en blomhållare i svartmålat gjutjärn. På den västra halvan av utvidgningen, längs med den gång som separerar utvidgningen från den äldre kyrkogårdsdelen, finns en stor rabatt

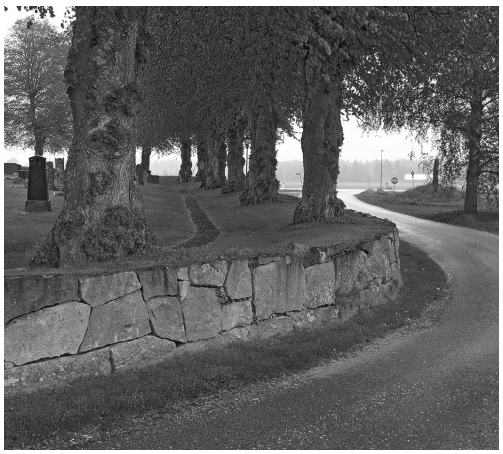

Den smala gången längs muren i söder löper i en sänka. Foto 100601: 034.

Kvarter G. Foto 100601:165.

Kvarter J. Foto 100601:226.

Kvarter L. Foto 100601:259.

Kvarter M. Foto 100601:269.

Kvarter N. Foto 100601:294.

Kvarter D. Foto 100601:097.

Ovan vänster: Kvarter E. Ovan höger: Kvarter F. Foton 100601:112, 132.

Utvidgningen norr om kyrkan. Foto 100601:312.

Utvidgningens minneslund. Foto 100601:318.

med stenkant. En plattsatt gång på minneslundens östra sida bryter släntningen och leder fram till gången mellan äldre kyrkogård och utvidgning. På utvidgningens östra halva finns två kvarter för gravsättningar, inramade av klippta häckar och anlagda som avsatser skilda åt av en liten terrassering eller släntning. Förutom minneslunden finns ännu inga gravsättningar på utvidgningen.

På hela den äldre kyrkogårdsdelen finns gravvårdar. Den är genomgående anlagda i rader NNV-SSO, parallellt med avgränsningen i väster. Såväl enkla som dubbla rader förekommer. Den äldre kyrkogården är indelad i kvarteren A-N. Åtskillnaden mellan kvarteren har tidigare varit visuellt tydliga genom att grusgångar separerat dem. Detta förhållande kvarstår idag endast i mindre utsträckning, eftersom gångar lagts igen.

Gravvårdskaraktärer

De äldsta gravvårdarna på Hassle kyrkogård är ett par porträttgravhällar av 1600-1700-talstyp. Den ena finns i kvarter F i kyrkogårdens nordöstra hörn och den andra söder om kyrkan, längst norrut i kvarter M. Denna typ av gravvård utgör i sig ett historiskt dokument av stort värde. Ofta är de i hög grad nötta av tidens tand. I många fall har de tidigare haft sin plats i golvet inne i kyrkan och där trampats på av mången församlingsbo. Tiden utomhus efter flytten ut ur kyrkan har också spelat en stor roll för att erodera den känsliga kalkstenen.

Påkostade, statusbärande vårdar från 1800-talets andra hälft. Kvarter G. Foto 100601:166.

Desto lättare att läsa är som regel kyrkogårdarnas 1800-talsvårdar. 1800-talet är det decennium då bättre bemedlade människor från de högre samhällsklasserna i större utsträckning börjar uppföra minnesmärken på kyrkogårdarna. Även under 1700-talet har motsvarande samhällsklasser rest gravvårdar, då ofta i form av stilrena, klassicistiskt präglade tunna kalkstensvårdar, ibland i form av kors. Under 1800-talets andra hälft kommer de borgerligt präglade gravvårdarna att blomstra med en större rikedom av typer och utföranden.

På den motsatta sidan av samhällsstegen fanns de obemedlade och egendomslösa: tjänstefolk, pigor och drängar, dagsverkare och diversearbetare hörde till detta landsbygdens stora befolkningsskikt. Under större delen av 1800-talet

hade diskussioner förts kring en rationellare gravsättning av avlidna församlingsbor. Närmare sekelskiftet 1900 hade så många församlingar infört den princip som förespråkades: varvbegravning. Längs ”allmänna linjen” gravsattes i täta rader i ensamgravar i takt med att församlingsmedlemmar avled. De obemedlade fick som regel sin gravplats i allmänna linjen. Som komplement till de allmänna områdena skapades den köpta familjegraven, med i princip evig gravrätt. Närmare sekelskiftet 1900 hade det blivit vanligare att även gravsättningarna längs allmänna linjen märktes ut med små stenvårdar, men mer obeständiga vårdar, exempelvis i form av träkors, var också vanligt.

Små, enkla gravvårdar med det allmänna områdets karaktär. Kvarter F. Foto 100601:126.

Söder om kyrkobyggnaden – kvarteren G-N

Man kan lite tillspetsat säga, att på Hassle kyrkogård återfinns det högre och det lägre samhällsskiktet också i rummet på maximalt avstånd från varandra. De borgerligt präglade, storslagna gravvårdarna från 1800-talet och det tidiga 1900-talet har sitt fokus på kyrkogårdens sydvästra del, medan det tydligast läsbara allmänna området med små stenvårdar finns i motsatt ände, längst i nordost. Tidsmässigt ligger dock det allmänna området här senare i tiden, med gravsättningar från 1920-talets mitt till senare delen av 1960-talet. 1960-talet är också det decennium då varvbegravningsprincipen upphörde att tillämpas.

Hassle är en landsbygdskyrkogård med förhållandevis rik förekomst av variationsrika, omsorgsfullt utförda gravvårdar från tiden kring sekelskiftet 1900. Detta pekar på Hassles roll som central bygdekyrkogård. Vad gäller dessa

Ovan: Vård G 5-11 md datering 1868/1910 och titlarna godsägaren samt lantbrukaren. Höger: Vård G 5-11, detalj. Akantusornamentik och infälld marmorbiskvi. Foton 100601:136, 139.

”statusgravvårdar” är det på Hassle kyrkogård kvarter G längst i sydväst som står i centrum. Här finns ett par gravvårdar från 1860- respektive 1880-tal. Den tidsmässiga tyngdpunkten ligger något längre fram i tiden, omkring 1910-1925. Motsvarande gravvårdar förekommer också i övriga kvarter söder om kyrkan (H, J, K, L och M). I de östra av dessa kvarter - K, L och M – är andelen mer sentida gravvårdar från 1900-talets mitt högre. Vad gäller påkostade, dominanta gravvårdar finns ett sådant fokus även i delar av

Överst: Vård G 45-47. Mitten och underst: Vård G 56-61 utgörs av en kvadratisk häll grovhuggen yta samt en hög smal sten med helt polerad yta och mer grovhuggna sidor. Datering 1909, titel prosten. Foton 100601:148, 161, 160.

kvarter B och C väster om kyrkobyggnaden. Förutom en 1800-talsvård är tidsmässigt fokus här omkring 1930.

Nära kyrkogårdens avgränsning åt väster i kvarter G finns vården (G 5-11), som utgör en centralpunkt. Det är en monumentalt dimensionerad grusad vård med omgärdning av dekorativt gjutjärnsstaket på stenram. Vården innehåller tre inskriftsstenar. En tidstypisk, genom sin dimension dominerande bautasten med slät inskriptionsyta och datering 1910. En lägre sten i naturform, vars framsida helt täcks av en delikat utförd akantusdekor. En försänkt, slät inskriftsyta kompletteras av en rund medaljong i marmor. Dateringen av denna sten är 1868. Det tredje minnesmärket är ett lågt marmorkors med datering 1922. Vården är knuten till egendomarna Tjos och Vallby och innehåller titlarna *godsägare* och *lantbrukare*. Kvarter G domineras helt av framför allt höga smala stenar, men här finns också några hällar. Båda typerna knyter an till kvarterets tidsmässiga tyngdpunkt kring 1900-talets första decennier. Bland de höga stenarna märks inte minst den detaljrikt huggna brutna ekstammen (G 45-47), daterad 1888. I detaljerna ingår avsågade grenar, en lagerkrans i eklöv och lövverk mot stammens yta. Inskriftsfältet är en infälld medaljong i marmor. Den brutna trädstammen är en återkommande gravvårdstyp med koppling till de naturromantiskt inspirerade vårdar som förekom decennierna kring sekelskiftet 1900. Eken kan ses som en symbol för det eviga livet samt trons styrka och uthållighet. En anknytande vård finns i kvarter H (H 46-47) i form av en stubbe i röd granit med datering 1913. Titeln *kronojägare* kopplar gravvårdens utformning till person (vistelse i skog och mark) på ett sätt som ytterligare bidrar till upplevelsevärdet. Hällen (G 2-4) med datering 1916 kan synas enkel, men har en medvetet gestaltad grov huggning som både tillför ett sofistikerat uttryck och knyter vården till sekelskiftets naturromantik.

Kvarter H, som utgörs av en dubbelrad, knyter tidsmässigt an till kvarter G. Tyngdpunkten finns i 1910- och 20-tal. Till skillnad från kvarter G finns också ett antal vårdar som representerar 1930- och 40-talet. Detta gör att rent visuellt bryts linjen av höga smala vårdar frekvent av halvhöga och låga breda stenar. Kvarterets två stora stenramvårdar är etablerade på 1940-talet i tidstypisk stil med släta, polerade ramar och stora, låga inskriftsstenar med tempelgaveln som grundmotiv. Bland de resta stenarna i kvarteret svarar stor-

Vård H 36-38, datering 1948, titlar distriktstandläkaren, folkskolläraren och distrikstveterinären. Foto 100601:179.

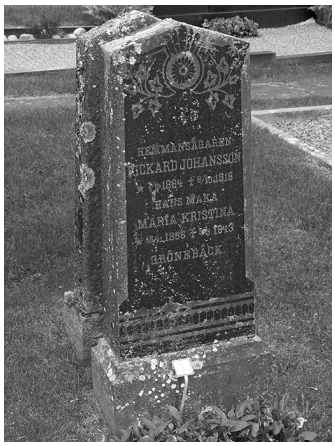

Överst: I kvarter H råder en blandning av höga smala vårdar och låga vårdar. Underst vänster: Vård H 8-9. Underst höger: Vård H 1-3. Foton 100601:188, 169 167.

lek och gestaltning också mot de mest prominenta titlarna. (H 1-3), utan datering och med titel *nämndeman*, är en granitsten med brutet krön och förhöjd medaljong omgiven av förkroppad ornamentik föreställande växter och sidenband. (H 26-28) är en hög, stram och mörk granit med polerad front. Den är daterad 1901 och bär titeln *häradsdomare*. En vård som överraskar är den låga (H 44-45) i kalksten med rundat krön. I förstone till synes klassiskt enkel, vid närmare påseende försedd med fin nät- eller fjälldekor på fundament, sidor och baksida. I kvarter H sker mötet mellan de stora statusvårdarna och de storleksmässigt mer nedtonade men i sitt uttryck likartade vårdar som blir allt vanligare under 1920- och 30-tal. Dessa mindre vårdar representerar också en utveckling som innebär att bredare samhällslager i allt högre utsträckning kommer att nyttja delar av ett formspråk som tidigare varit mer exklusivt förbehållet ett borgerligt skikt. Den stiliserade obelisken i mörk granit är ett exempel på detta. I kvarter H representeras den av (H 12-14) med datering 1924. (H 29-31) med datering 1931 och titel *hemmansägare* visar hur tidens typiska drag med grovhuggen yta och brutet krön även tas upp av den jordbrukande delen av befolkningen.

Inslaget av gravvårdar från 1900-talets mitt och senare hälft i kvarteren söder om kyrkan blir allt större då vi rör oss österut vidare genom kvarteren J, K, L, M och N. I kvarteren J

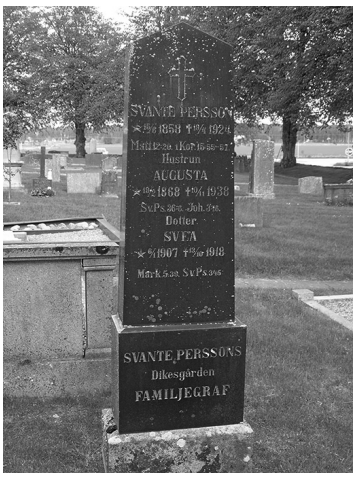

Överst: Vård H 46-47, datering 1913, titel kronojägaren. Mitten: Vård H 29-31, datering 1914, titel hemmansägaren Underst: Vård H 12-14, datering 1924. Foton 100601:184, 177, 170.

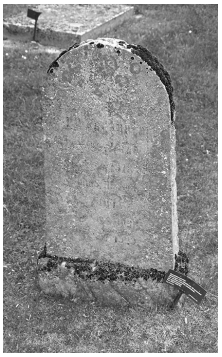

Vård H 44-45. Foton 100601:182, 183.

Ovan vänster: Höga smala vårdar tillsammans med de låga breda "folkhemsvårdarna" från mitten av 1900-talet. Kvarter K. Ovan mitten: Vård K 59-60, datering 1885, titel lantbrukaren. Ovan höger: Även dekorelement kan ofta utgöra en del av den grundläggande gestaltningen. I detta gravvårdsmotiv ingår såväl "axlarna", det gotiska spetskrönet och stjärnan ovanför texten. Vård K 1-2, datering 1853, titel lantbrukaren. Foton 100601:230, 219, 200.

Överst: Vård L 29-30, datering 1880. Underst: Exempel på hur långt fram i tiden de små, mörka stenarna med vertikal sträckning och spetskrön har kunnat följa med. Vård K 58, datering 1965. Foton 100601: 241, 217.

och K samsas dessutom de låga, breda vårdarna från 1900-talets mitt med flera kalkstensvårdar från 1800-talet. I kvarteren J, K och L rakt söder om kyrkan finns nämligen ett knappt tiotal fina exempel på 1800-talsvårdar från sekelmitten och framåt. (J 8-9) är en tunn kalkstensvård från 1877 med kraftigt "kronkrön" och titeln *lantbrukare*. Samma titel har (K 1-2) från 1853 med nygotisk känsla i det brant spetsiga krönet. (K 59-60) i tunn kalksten är daterad 1885 och får särskilt värde genom sin långa deklamation – minnesord till en saknad livskamrat med lydelsen "*Farväl mitt hjertas väl mitt alt, du sol i mina lefnads öden, hur lifvet blifvit mörkt och kalt, nu sen ditt varma hjerta brast i döden, du lifvets lif och all min glädje var, sen ungdomsvårends sälla dar, haf tack min älskling bed för mig, att jag hos Gud en gång får träffa dig, der finnes ingen smärta ingen gråt, nej alldrig mera der vi skiljas åt".* (L 29-30) och (L 31-32) är båda kalkstenskors med inskrift på två sidor, daterade 1880. Den förstnämnda är en kvinnovård där den gravsatta placeras i sin sociala kontext genom följande inskrift: *"Här hvilar framlidne Nämndemannen Johannes Henrickssons hustru Anna Stina Jonsdotter från Nolg. Torp (…)"*

Typiska för framför allt 1920- och 30-tal är vårdarna med blästrad text och dekor, ofta utförda i mörk granit. Fina exempel på dessa är (J 2-3) med brutet krön och (K 29-30) i form av en stiliserad obelisk. Inte lika vanlig på landsbygdskyrkogården är vårdar i renodlad obeliskgestalt. Exempel på en sådan finns i kvarter J (J 43-44) med datering 1931.

Majoriteten av vårdarna i kvarteren söder om kyrkan är pargravar eller familjegravar, med endast mindre förekomst av ensamgravsättningar där såväl män, kvinnor och barn är representerade. Medan de riktigt tidiga bevarade kvinnovårdarna ofta är av statuskaraktär (se exempelvis kalkstenskorset K 57 från 1882) utgörs såväl kvinnovårdar som övriga

Överst: Grupp av stenramvårdar i kvarter L. Underst vänster: Vård J 43-44, datering 1931. Underst höger: Ett par äldre, tidigare resta kalkstenskors har lagts ned i grusbädden på stenramvården J 10-14. Datering (korset på bild) 1912. Foton 100601:233, 198, 194.

Överst: Vård J 2-3, datering 1919, titel hemmansägaren. Underst: Vård K 29-30, datering 1917, titel hemmansägaren. Foton 100601:189 210.

ensamvårdar från 1900-talets första hälft ofta av små stenar. Särskilt påtagligt är detta som regel vad gäller barnvårdar.

I kvarteren K och L finns ett mindre antal ramgravar. Den äldsta härrör från 1911, medan de resterande har dateras inom tidsspannet från sent 1920-tal till och med 1940-tal. Den förstnämnda (K 74-75) uttrycker tydligt sitt något äldre ursprung inte minst genom den ganska kraftiga ramen med rundat krön. (K 65-66) har med sitt utförande i röd granit, tempelgavel och inskrift satt i rundade blockbokstäver en tydlig 1940-talsprägel.

I kvarteren L och M öster om huvudgången från entrén i söder dominerar vårdarna från 1930-tal till och med 1950-tal i ett bestånd som tidsmässigt sträcker sig från 1920-1990 med inslag av några få 1800-talsvårdar. I norra änden av kvarter M, närmast kyrkobyggnaden, finns porträtthällen (M 1-2) i kalksten. Många gånger har denna typ av vårdar ursprungligen legat i kyrkans golv för att sedan flyttas ut på kyrkogården.

Kvarter N består i sin västra del av vårdar från perioden 1950-1990; i mittersta delen finns även vårdar fram till nutid. Ett mindre antal äldre vårdar från 1900-talets första decennier finns också i kvarteret. Bland de av kvarte-

Överst: Typisk låg bred vård, datering 1952. Vård L 77-79. Underst: Barnvård. Vård L 63, datering 1943. Foton 100601:255, 251.

Ovan: Vård M 1-2, en porträtthäll i kalksten. Foto 100601:260.

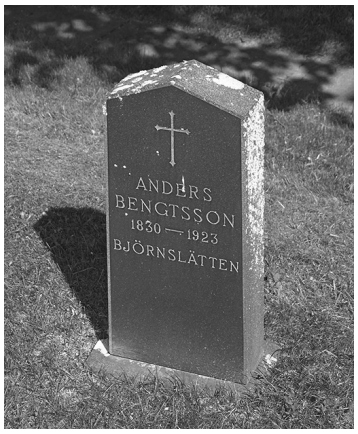

Karaktäristiska ensamvårdstyper. Från ovan: Vård N 64, datering 1906, vård N 79, datering 1912, vård INR 7, datering 1923. Foton 100601:276, 280, 288.

Överst: Längst österut i kvarter N finns små ensamvårdar med tidsmässigt fokus kring 1920-talet. Ovan: Vård N 29-31, datering 1957, titel lägenhetsägare. Höger: Vård N 46-48, datering 1900. Foton 100601:282, 273, 275.

rets vårdar som särskilt uppmärksammas finns (N 29-31) från 1957. Det är en tydlig 1950-talsvård med låg och bred form som får sitt särskilda värde genom titeln *lägenhetsägare*. Benämningen lägenhet kunde åläggas en mindre fastighet som friköpts, ofta ett före detta torp eller en stuga på ofri grund. Längst österut i kvarter N finns ett antal små vårdar med tydligt tidsmässigt fokus till 1920-talet. De är mestadels ensamvårdar och knyter an till det ensamvårdsområde som utgörs av kvarter F nordost om kyrkan (se nedan).

Väster och norr om kyrkobyggnaden – kvarteren A-E

Närmast muren i väster (kvarter A) finns en enkelrad gravvårdar från perioden 1900-1960. Kvarter B hör till större delen tidsmässigt hemma i perioden 1920-1940. Längst i norr finns ett område med sentida vårdar från omkring 1985-2000. I kvarter C finns rakt väster om kyrkan en vård från 1880-talet. Den södra delen av kvarteret innehåller vårdar från tiden omkring 1940-1970 medan det i den norra delen finns vårdar från 1930-tal fram till nutid, med fokus kring 1950-1980. Vårdarna i kvarter D härrör från 1960-tal

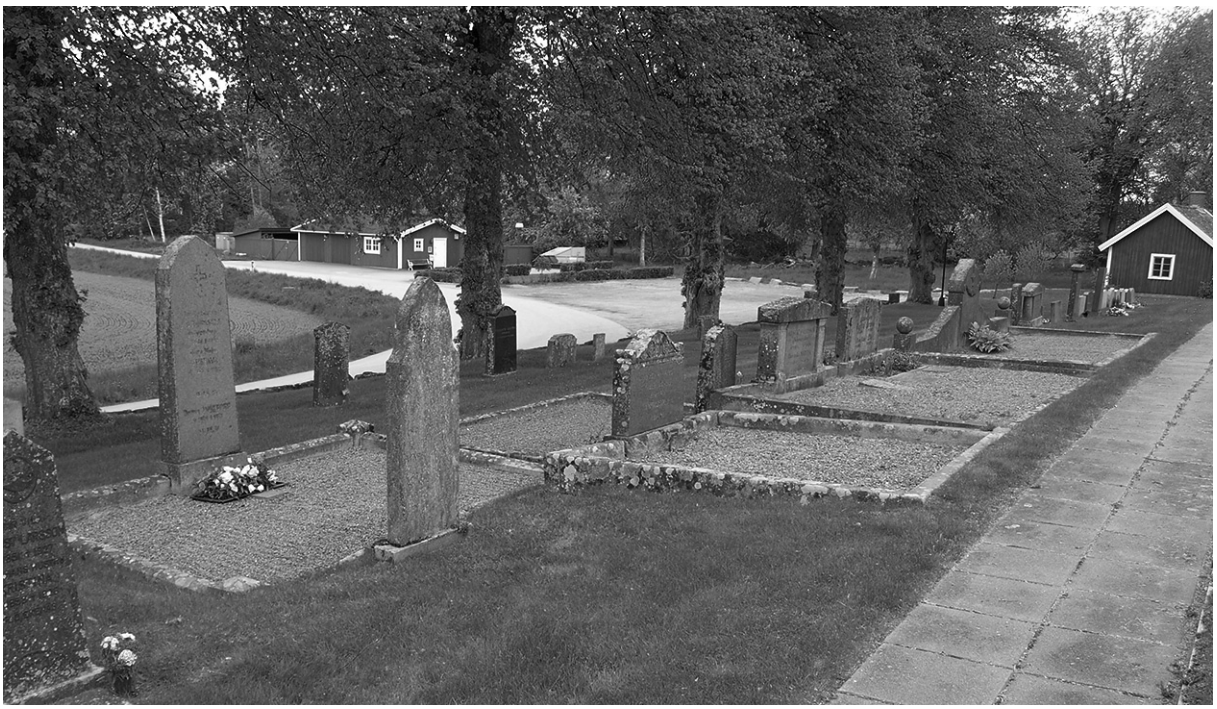

Överst: Den samlade miljön med stenramvårdar i kvarter A och B. Datering omkring 1930. Underst vänster: Vård INR 2. Ringkorsets datering 1959, de små kalkstenskorsens (barnvårdar) datering 1877. Underst höger: Vård C 80-82, datering 1938, titel stationsinspektör. Foton 100601: 075, 081, 089.

till nutid och vårdarna i kvarter E från perioden 1920-tal till och med 1980-tal med fokus kring 1940-1989.

I kvarteren A och B bör framför allt uppmärksammas den miljö som skapas av stenramvårdarna i kvarterens södra del. De har tillkommit omkring 1930 och ett par av dem är mycket stora. Till denna sammanhållna miljö kan också knytas stenramvården (C 80-82) i södra änden av kvarter C, vars uttryck förstärks av stentrappa och inskriftssten i form av en stor häll. Dateringen är 1938. Titeln *stationsinspektor* tillför ytterligare en dimension och knyter möjligen vården till Hasslerörs stationssamhälle. 1800-talsvården (INR 2) i kvarter C består av två identiska små kalkstenskors som flankerar ett möjligen något yngre ringkors, likaledes i kalksten. De två mindre korsen är båda barngravar och har datering 1877 respektive 1880.

Kvarteren D och E utgör ett dokument över gravvårdsskicket från 1900-talets mitt och några decennier framåt. Det innebär att båda kvarteren domineras helt av låga och breda gravvårdar vilka som regel har ett mer nedtonat och

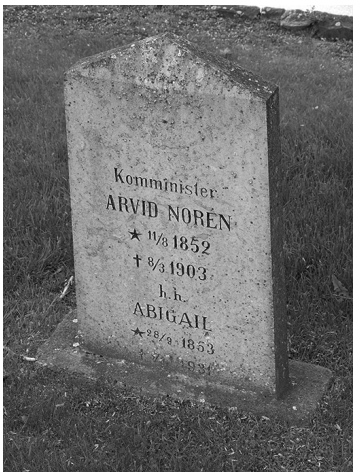

Vård A 32-33, datering 1903, titel komminister. Foto 100601:52.

Vänster: "Här vila kära föräldrar..." En låg variant av en typiskasekelskiftesvård med grov huggning och slät, försänkt textmedaljong. Vård A 15-17, datering 1922. Höger: En variant på temat mörk blästrad sten med dekor. Vård B 72-73, datering 1926. Foton 100601: 047, 073.

Överst: Vård E 29-30, datering 1948. Mitten: Vård E 32-34, datering 1955, titel kantor. Underst: Vård E 11, datering 1930, titel lärarinna. Foton 100601:108, 109, 103.

sinsemellan likartat uttryck än tidigare decenniers vårdar. Information i form av titlar blir också mindre vanlig när vi når fram till denna tidsperiod. Det kan många gånger vara svårt att lyfta fram individuella vårdar från den här tiden. Två vårdar som är stilmässigt starkt förankrade kring 1950, på ett bra sätt representerar varianter av det hårt stiliserade tempelgavelmotivet och dessutom är informationsrika med såväl titel som platsnamn är (E 3-4) och (E 6-7), båda med titeln *hemmansägare* och utförda i röd granit, som var vanligt under såväl 1940- som 50-tal. (E 29-30) är en minimalistisk låg bred mörk sten med tydlig tidskänsla. Den är en syskonvård över två kvinnor, daterad 1948. (E 32-34) med titeln *kantor* och dateringen 1955 är en av de ganska få titelförsedda vårdarna i kvarteren norr om kyrkan. Med sin mörka, släta granit är den en stram variant på en tempelgavelsten som stiliserats mycket långt. Även om familjegravarna vid denna tid har blivit allt vanligare finns i kvarteren D och E ett mindre antal ensamgravar. (E 1) från 1943 är en kvinnovård i form av ett kors som i material och utförande helt ansluter till 1940-talets uttryck. En kvinnovård är även (E 11). Vården är daterad 1930, bär titeln *lärarinna* och representerar det tidigare 1900-talets höga smala stenar och tiden

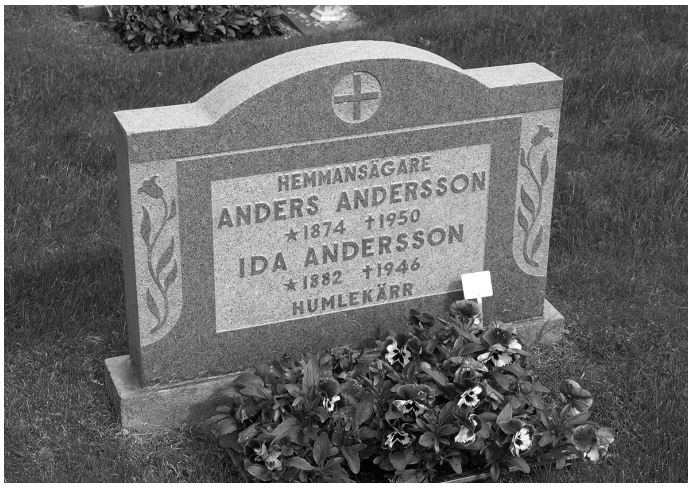

Vård E 3-4, datering 1950, titel hemmansägare. Foto 100601:100.

innan stilskiftet till de låga breda vårdarna. Ytterligare en kvinnovård är den fina (E 10) från 1929, utförd som en tunn, vinklad liten marmorhäll.

Vård E 10, datering 1929. Foto 100601:102.

Nordost om kyrkobyggnaden – kvarter F

Kvarter F i kyrkogårdens nordöstra del har högst sannolikt tillhört kyrkogårdens allmänna område där varvbegravning har tillämpats enligt den princip som beskrivs i inledningen av detta kapitel. Kvarteret avviker från detta mönster genom att gravvårdarna till synes inte är helt tidsordnade. Majoriteten vårdar är ensamvårdar, men här finns också ett antal gravsättningar med make och maka tillsammans. Bland ensamvårdarna är en hög andel kvinnovårdar. I västra delen av kvarteret finns också ett antal barnvårdar. Gravvårdsbeståndet domineras av små, låga och inte sällan smala stenar. Små hällar förekommer också. Särskilt kan nämnas de mycket smala vårdar med spetskrön som finns i ett par exemplar inom kvarteret och som även förekommer i ett exemplar i kvarter N. Dessa vårdar härrör på Hassle kyrkogård från tiden omkring sekelskiftet 1900 och fram till 1930-talet. Kanske anspelar denna gestaltning på ett äldre sätt att märka ut gravplatsen med en stående bräda. Kanske

Exempel på vårdar i kvarter F. Foton 100601:123, 122, 119.

Barnvårdar i samlad rad, kvarter F. Foto 100601:115.

finns också en koppling till den så kallade dödsbrädan eller likbrädan, på vilken den döde bars fram till graven. Antalet titlar inom kvarteret är mycket litet. En av fåtalet titelförsedda vårdar är (F 78-79) som med inskriptionen *"Här vilar soldat Lanz med maka"* starkt bidrar till att skänka en bild från ett samhälle som gått ur tiden. Den vård som mest radikalt bryter det visuella och typologiska sammanhanget i kvarter F är porträtthällen (INR 3). Hällen är svårt eroderad och dessutom mosspåväxt.

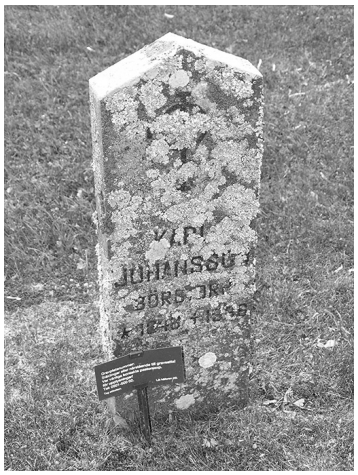

Överst: Mycket smal vård med spetskrön. Anspelar denna vårdtyp på en äldre tradition av att märka ut gravar med en stående, delvis nedgrävd bräda? Underst: Vård INR 3, en porträtthäll med okänd datering. Foton 100601:127, 114.

Gravvårdarnas titlar och gårdsnamn skapar en stor del av den lokala förankringen. Gårdsnamnens förekomst på gravvården blir till ett historiskt dokument. På Hassle kyrkogård är gårds- och platsnamnen frekvent förekommande. Titlarna präglas ibland starkt av bygdens hantverk eller industri och får på så sätt ett betydande socialhistoriskt värde. Ofta finns en bas i de gängse titlarna för den jordägande befolkningen (*hemmansägare, lantbrukare, godsägare*), ortens hantverkare (exempelvis *snickare*, *smed*), köpmännen (*handlande*), skolans värld (*lärare*) samt de kyrkliga titlarna (*prost*, *komminister*, *organist*, *kantor*, *klockare*, *kyrkovärd*). Dessa är samtliga män. Den roll kvinnan ikläds på gravvårdarna är i de allra flesta fall *maka* eller *hustru*. Det vanligaste undantaget från denna regel är *lärarinnan*. De hittills nämnda titlarna förekommer också på Hassle kyrkogård. Till största delen återfinns de kyrkliga titlarna i kyrkogårdens äldre områden: kvarteren A-C samt G-H. De mer specialiserade titlarna med mer akademisk och statustyngd prägel återfinner vi likaså i kyrkogårdens sydvästra del. Det rör sig om *nämndeman*, *häradsdomare*, *distriktstandläkare* och *distriktsveterinär*. På samma del av kyrkogården hör gravvårdarna med titeln *godsägare* hemma. Av hantverksyrken finner vi smed och verkmästare (dödsår 1944 respektive 1926). Övriga titlar, av vilka vissa redan nämnts ovan, är *kronojägare* (1913), *distinktionskorpral* (1912), *baptistpredikant* (1915), *lägenhetsägare* (1957) och *stationsinspektor* (1938). Åtminstone den sistnämnda titeln kan troligen knytas till det intilliggande stationssamhället Hasslerör.

Sammanfattande kulturhistorisk karakterisering

Hassle kyrka har ett öppet läge på en rullstensås i Nolhassles kyrkby, strax norr om Hasslerörs stationssamhälle. Till kyrkbyn hör den före detta prästgården, ett arrendatorsboställe och ytterligare några gårdar. Den medeltida kyrkplatsen ligger i en vägkorsning.

Hassle kyrka är uppförd 1878-1879 i nyromansk stil. Kyrkplatsen har medeltida ursprung. Från medeltidskyrkan har bevarats bland annat en dopfunt från 1200-talet och ätten Falkenbergs kistor. Kyrkans spetsiga, gavelförsedda torn är orienterat mot öster, medan koret och en femsidig sakristia ligger i väster. Exteriörens tandsnittsprydda taklist, profilerade gesimser och omfattningar, rundbågiga fönsteröppningar och utkragade portaler är typiska för det sena 1800-talets kombination av klassiserande och stilimiterande nystilar.

Kyrkogården är tämligen stor och i sin helhet belagd med gravvårdar. Kyrkobyggnaden har ett tydligt höjdläge och gravområdena väster, söder och öster om kyrkan har sluttande lägen. Den före detta prästgården finns omedelbart norr om kyrkogården och omges av högresta lövträd som skapar en parkliknande miljö. Mellan kyrkogård och prästgård finns en liten kyrkogårdsutvidgning med minneslund, tillkommen 1994.

De äldsta gravvårdarna är två porträtthällar av 1600-1700-talstyp, vilka återfinns sydväst om kyrkan samt invid bårhuset. Bland kyrkogårdens tiotal vårdar från 1800-talets andra hälft är den naturromantiskt fritt formade stenen, den resta tunna kalkstensvården, kalkstenskorset och den brutna ekstammen representerade. 1800-talets vårdar finns på kyrkogårdens sydvästra och södra delar, liksom det tidiga 1900-talets vårdar i form av resta (höga) stenar och några hällar. Denna tidsperiod dominerar kvarteren G och H i kyrkogårdens sydvästra del. Särskilt kvarter G har en tydlig, borgerligt präglad statuskaraktär som skänker Hassle kyrkogård en prägel av bygdecentrum.

I området söder om kyrkan blir inslaget av folkhemmets ofta låga, breda vårdar från 1900-talets mitt allt större i riktning österut, för att helt dominera i kvarteren L, M och N. I kvarter N längst i sydost finns även ett bestånd av gravvårdar från 1900-talets senare decennier. Låga breda gravvårdar från mitten av 1900-talet fram till seklets senare del dominerar också området norr och nordväst om kyrkan. Gravvårdarna väster om kyrkan härrör från tiden 1900-1970.

Som allmänt område för linjebegravning har troligen nyttjats nuvarande kvarter F i kyrkogårdens nordöstra del. Området präglas av små, låga gravvårdar tillkomna 1926-1968. Det stora flertalet vårdar är ensamvårdar och andelen kvinnovårdar är hög. Här finns också en mindre samling barngravar.

På kyrkogården finns ett femtontal ramomgärdade vårdar, varav en med gjutjärnsstaket och övriga med stenram. De finns i de västra, sydvästra och södra delarna. Nära kyrkans kor finns en sammanhållen miljö av delvis monumentala grusade stenramvårdar från tiden omkring 1925-1935.

URVALSKARTA A3 IN HÄR

DUBBELSIDIG UTSKRIFT PÅ A3:AN HÄR

kv	*nr*	*beskrivning*	*urval*	*text*	*år*	*titel*	*plats*	*åtgärd*
A	32-3	kalksten	1		1903	komminister		
A	23	kalksten	2		1928			rengöres i samråd med konservator
A	25		2		1928		Björnesten	rengöres
A	15-7		2	*Här vila kära föräldrar organisten Alfred Bergman 1843-1922 o h m Ida Charlotta 1855-1919*	1922	organisten		rengöres
B	62-5	stor stenram	1		1929	lantbrukaren	Wassgården	rengöres
B	28-30		1	*Smeden Salomon Pettersson 1858-1944, makan Selma Serafia 1861-1932, sonen verkmästare Sigfrid 1886-1926*	1932	smeden, verkmästaren		rengöres
B	31-33		1		1926	lantbrukaren	Torstenstorp	
B	58-61	stor stenram	1					rengöres
B	51-3		2				Fridhem	
B	55-7		2				Sandhem	rengöres
B	66-7	stenram	2				Eriksviken	
B	68-9	kalksten	2		1928	hemmansägaren	Hassletorp	rengöres i samråd med konservator
B	70-1		2		1927		Ö. Ekenäs	rengöres
B	72-3		2		1926			rengöres
B	20-1		2		1943			
B	17-8		2		1918			rengöres
B	12-3	1. kalksten 2. låg bred (1971)	2		1930			rengöres i samråd med konservator
C	80-2	stenram	1		1938	stationsinspektor		rengöres
C	INR 2	Ringkors i kalksten flankerat av två små kors i kalksten	1		1877		Sörgården	rengöres i samråd med konservator
C	86	kors	2		1956		Kullen	
C	40-1		2		1960	kyrkovaktmästaren		rengöres
D	47-8	Stenkors	2	*Själen förvaras hos Gud, minnet hos vänner, det förgängliga här*	1949	kontraktsprosten, prostinnan		
E	10	Rest liten häll, marmor	1		1929			rengöres i samråd med konservator
E	1	Stenkors	2		1943			
E	11		2		1930	lärarinnan		
E	44-5		2		1957	lantbrukaren	Töreboda	
E	3-4		2		1950	hemmansägaren	Humlekärr	
E	6-7		2		1947	hemmansägaren	Sörgården	
E	29-30		2		1948			
F	INR 3	Porträtthäll	1					rengöres i samråd med konservator
F			2	Allmänt område 1926-1968. På gravkarta markerade delar utgör urvalskategori 2.				

G	45-7	1. trädstam i sten m marmormedaljong 2. häll, kalksten 3. liten, vinklad häll	1	*1. 1888 2. 1932 3. 1892*	1888	godsägaren		rengöres i samråd med konservator
G	52-5		1	*1. 1921 2. 1914*	1914	hemmansägaren	Nolhassle	rengöres
G	2-4		1		1916			rengöres
G	5-11	stor staketomgärdad 1. hög smal grovhuggen, monumentalformat 2. "naturform" m akantusdekor o marmormedaljong 3. litet kors i marmor	1	*1. 1910, 1933 2. 1868, 1900 3. 1922*	1868	godsägaren	Tjos, Wallby	rengöres i samråd med konservator
G	14-7	stor stenram 1. grovhuggen hög smal ljus 2. grovhuggen hög smal mörk 3. liten låg	1	*1. 1914, 1937 2. 1912, 1939 3. Herren gaf och Herren tog*	1912, 1914	lantbrukaren, folkskolläraren		
G	56-61		1		1909	prosten		rengöres
G	62-5	1. kors i granit 2, 3, 4. små upphöjda hällar	2	*1. 1917, 1922 2, 3, 4. 1945, 1954, 1960, 1988, 2009*	1945	kyrkovärden, lantbrukaren	Nolhassle	
G	22-3		2		1925		Sundsörn	
G	48-51	ringkors, kalksten	2				Dikesgården	rengöres i samråd med konservator
H	36-8	stor stenram	1		1948	distriktstandläkaren, folkskolläraren, distriktsveterinären		rengöres
H	44-5	kalksten	1		1913			rengöres i samråd med konservator
H	46-7	trädstubbe i granit	1		1913	kronojägaren		rengöres
H	1-3		1			nämndemannen	Råntorp	
H	8-9		1		1918	hemmansägaren	Grönebäck	rengöres
H	26-8		1		1901	häradsdomaren	Sörgården Hassletorp	rengöres
H	12-4		1		1924		Dikesgården	rengöres, text ifylles
H	29-31		1		1914	hemmansägaren	Isakstorp	rengöres
H	34-5		2		1937			rengöres
H	41-3	stor stenram	2		1944			
H	22-3		2		1925		Grågåshulan	
H	4-5		2		1921			
J	43-4		1		1931			
J	2-3		1		1919	hemmansägaren	Backgården	rengöres
J	4-5		1		1912		Hulegård	rengöres
J	8-9	kalksten	1		1877	lantbrukaren	Backgården	
J	10-4	stor stenram samt liggande kalkstenskors	1	*kalkstenskorsen 1876 m m resp 1912 m m*	1935	lantbrukaren	Prästgården	
J	15		2		1910			rengöres

J	46-7		2		1922		Wassgården	rengöres
K	41	kalksten	1		1908		Stroregården	rengöres i samråd med konservator
K	57	kalkstenskors	1		1882			rengöres i samråd med konservator
K	46-7		1		1912	distinktionskorpralen		
K	74-5	stenram	1		1911		Wassgården	rengöres
K	1-2	kalksten	1		1853	lantbrukaren	Ekenäs	rengöres i samråd med konservator
K	9-10		1		1924	hemmansägaren	Smedsgården	rengöres
K	29-30		1		1917	hemmansägaren	Mörtevik	rengöres
K	59-60	kalksten	1	##########################	1885	lantbrukaren	Torstenstorp	rengöres i samråd med konservator
K	INR 4		1		1915	baptistpredikanten		rengöres
K	17		2				Ersviken	rengöres
K	58		2		1965			
K	73	yngre sten	2		1900			rengöres
K	65-6	stenram	2		1949	hemmansägaren	Grönebäck	
K	20-1		2				Fredsro	rengöres
K	7-8	yngre sten?	2		1896			rengöres
K	24-9		2		1922			text ifylles
K	49-50		2		1913/ 1935	hemmansägaren	Eriksviken	rengöres
L	63		1		1943			
L	31-2	kors, kalksten	1	*Inskrift på två sidor*	1880			
L	29-30	kors, kalksten	1	*Inskrift på två sidor*	1880	(nämndemannen)	Nolgården	rengöres i samråd med konservator
L	36	liten häll	2	oläslig				
L	62		2		1949			rengöres
L	34-5		2		1939	handlanden		rengöres
L	53-4		2		1962	hemmansägaren	Torstenstorp	
L	74-5		2		1952	hemmansägaren	Nolhagen	rengöres
L	77-9		2		1956		Grevby	rengöres
L	20-1	stenram	2		1927		Westerkärr	
L	13-4	kalksten	2		1930	hemmansägaren	Sörgården	rengöres i samråd med konservator
L	22-4		2		1955	hemmansägaren	Storegården	rengöres
L	16-7	stenram	2		1928	hemmansägaren	Hemmingstorp	
L	18-9	stenram	2		1930		Backgården	rengöres
L	69-70	stenram	2		1942		Alestugan	rengöres
M	1-2	Porträtthäll, kalksten	1					rengöres i samråd med konservator
M	3-7	F d kättingomgärdad 1. hög smal, grovhuggen med försänkt slätt inskriftsfält 2. två små hällar	1	1. 1899 2. 1956, 1966	1899	lantbrukaren	Rör Nolgården	rengöres
M	51		2		1941			
M	63		2		1945		Sörgården	rengöres
M	16-7		2		1938		Sandlyckan	

M	39-40		2		1942		Vallby Mellomgården	rengöres
N	64	kalksten	1		1906			rengöres i samråd med konservator
N	46-8	kalksten	1		1900			rengöres i samråd med konservator
N	29-31		1		1957	lägenhetsägaren	Gustavslund	
N	13	Vinklad häll	2		1950	hemmansägaren	Skarpan	rengöres
N	39		2		1950			
N	79	häll, yngre sten	2		1912			rengöres
N	163		2		1925			
N	165		2		1967		Hassletorp	
N	166		2		1923			
N	74-6	yngre sten	2		1913			
N	INR 5		2		1964			rengöres
N	INR 6		2		1923		Ödängen	rengöres
N	INR 7		2		1923		Björnslätten	rengöres

Rapporter 2010-2011 i ämnet bebyggelse från Västergötlands museum

2010:1 Kv. Snickaren 1. Skövde stad och kommun, Västergötland. Renovering av exteriörer 2006-2007. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:2 Karlsborgs fästning. Slutvärnet. Renovering av kalksten 1994-2005. Antikvarisk dokumentationsrapport.

2010:3 Gudhammar. Gudhammar 1:9, Hova socken, Gullspångs kommun, Västergötland. Renovering av spannmålsmagasin 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:4 Källstorp. Källstorp 1:30, Örslösa socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av f.d. gårdskyrka/magasin 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:5 Ekebo. Ekebo 2:1, Otterstads socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av ladugårdens timmerstomme 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:6 Ekebo. Ekebo 2:1, Otterstads socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av smidesbälg i smedja 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:7 Ladugård på Almnäs bruk. Almnäs 1:1, Norra Fågelås socken, Hjo kommun, Västergötland. Renovering av ventilationshuvar 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:8 Borrabo. Borrabo 1:9, Trävattna socken, Falköpings kommun, Västergötland. Renovering av murstock m.m. i manbyggnad 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:9 Tådene slöjdskola. Tranum 30:2, Tådene socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av tak m.m. 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:10 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Friels kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:11 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Gillstads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:12 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Karaby kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:13 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Lavads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:14 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Norra Kedums kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:15 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Söne kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:16 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tranums kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:17 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tuns kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:18 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Tådene kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:19 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Väla kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:20 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Örslösa pastorat. Örslösa kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2010:21 Stallmästarbostaden vid Kungsvillan, Karlsborgs fästning. Karlsborgs socken, Karlsborgs kommun, Västergötland. Renovering av tak 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:22 Sunnersbergs prästbol. Sunnersberg prästbol 1:14, Sunnersbergs socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Renovering av magasin 2009-2010. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:23 Torvströfabriken Ryttaren, Bostadshus "Bläckhornet". Yllestads socken, Falköpings kommun, Västergötland. Renovering av fönster 2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:24 Råbäcks mekaniska stenhuggeri. Medelplana socken, Götene kommun, Västergötland. Renoveringsarbeten 2008-2009. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:25 Hyringa fornstuga. Prästtorp 1:13, Hyringa socken, Grästorps kommun, Västergötland. Renovering av stomskador 2008. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:26 Anestad Västergården. Främmestads socken, Essunga kommun, Västergötland. Omläggning av magasinstak 2008. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:27 Vedums station. Vedum 3:186, Laske-Vedums socken, Vara kommun, Västergötland. Renovering av fasader 2009-2010. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2010:28 Aspetorp. Aspetorp 3:1, Bällefors socken, Töreboda kommun, Västergötland. Renovering av spannmålsmagasin 1999. Antikvarisk slutbesiktningsrapport.

2011:1 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Amnehärads kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2011:2 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Berga kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2011:3 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Enåsa kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2011:4 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Färeds kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.

2011:5 Förslag till bevarandeplan för kyrkogårdarna i Amnehärads-Lyrestads pastorat. Hassle kyrkogård. Byggnadshistorisk rapport.